Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Անդրկովկասի և Հայաստանի բոլշևիկները ոչ միայն լիովին պաշտպանեցին կուսակցության լենինյան քաղաքականությունը պատերազմի, խաղաղության և հեղափոխության հարցերի վերաբերյալ, այլև ընդհատակի ծանր պայմաններում հերոսական պայքար ծավալեցին այդ քաղաքականությունը կենսագործելու համար։ Խոսելով այդ մասին, լենինյան «Սոցիալ-դեմոկրատը» նշել է, որ Կովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունը «...լավ ու հաջողությամբ է պաշտպանում հեղափոխական մարքսիզմի դրոշը Կովկասում նաև այժմյան ծանր օրերին... կուսակցական անլեգալ աշխատանքն ուժեղ կերպով ծավալվում է Կովկասի բոլոր վայրերում։ Շարժումն ստեղծվում և առաջ է գնում բացառապես հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատ ինտերնացիոնալիստների լոզունգներով...»[137]։

8. ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ։ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՏԹԱՐԱՅՈՒՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ծանր անդրադարձավ երկրի տնտեսության վրա։ Արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունն ու տրանսպորտը խոր ճգնաժամ ապրեցին։ Մասսայական զորահավաքների հետևանքով երկրի աշխատունակ տղամարդկանց 40—50 %-ը՝ մոտ 15 միլիոն մարդ բանակ զորակոչվեց։ Պատերազմի հենց առաջին տարում ժողովրդական տընտեսությունից զորակոչվեց 7 միլիոն 400 հազար մարդ[138]։ Ռուսաստանի բազմաթիվ նահանգներում գյուղացիական տնտեսությունների ընդհանուր թվի մեկ երրորդը, իսկ որոշ նահանգներում նույնիսկ կեսը մնաց առանց աշխատող ձեռքերի։ Մոբիլիզացվեցին նաև ժողովրդի նյութական միջոցներն ու բանող անասունները։ Մինչև 1917 թ. երկրորդ կեսն ամբողջ երկրում հավաքագրվեցին 2 միլիոն 600 հազար ձի և 18 միլիոն եզ ու բանող այլ խոշոր անասուններ[139]։ Գյուղացիական տնտեսությունների հակայական մասը մնաց առանց ձիու։ Արդյունաբերության ռազմականացման հետևանքով Ռուսաստանի 3 միլիոն 300 հազար ֆաբրիկագործարանային բանվորներից մեկ միլիոն 900 հազարը (57,6%) 1916 թ. վերջին արդեն պատերազմի համար էին աշխատում[140]։ Անկում ապրեցին արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համարյա բոլոր ճյուղերը։ 1917 թ. քարածխի հանույթը, 1913 թ. համեմատությամբ, կրճատվեց ավելի քան 21%-ով, նավթինը՝ 23%-ով, սև մետաղի ձուլումը (առանց Լեհաստանի) ավելի քան 10%-ով (1916 թ.), պղնձինը՝ 50,6%-ով և այլն[141]։

Պատերազմը ծանր հարված հասցրեց նաև գյուղատնտեսությանը։ 1917 թ.

---

137 «Социал-демократ», 1916, № 51

138 *Տե՛ս* Պ. Ի. Լյաշչենկո, *ՍՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության պատմություն, հատ. 2, Կապիտալիզմ, Երևան, 1950, էջ 579։*

139 *Տե՛ս* «История СССР», т. VI, М., 1968, стр. 584; Պ. Ի. Լյաշչենկո, *նշված աշխ., էջ 579։*

140 *Տե՛ս Н. Н. Минц,* История Великого Октября, т. I, М., 1967, стр. 125.

141 *Տե՛ս* «Труды ЦСУ», т. VII, вып. I, «Статистический сборник за 1913—1917 г.», М., 1921, стр. 78; Պ. Ի. Լյաշչենկո, *նշված աշխ., էջ 576։ А. Д. Брейтерман,* Медная промышленность России и мировой рынок, ч. III, М., 1930, стр. 250.

հացահատիկային գլխավոր կուլտուրաների ցանքատարածությունները Ռուսաստանում, 1914 թ. համեմատությամբ, կրճատվեցին 12,4%-ով, իսկ հացահատիկի ու կարտոֆիլի համախառն բերքը՝ 28,5%[142]։ Պատերազմի միայն առաջին 19 ամիսների ընթացքում անասունների ընդհանուր կորուստը Ռուսաստանում կազմեց մոտ 26 միլիոն գլուխ։

Քայքայվեց ցարական Ռուսաստանի առանց այն էլ թույլ երկաթուղային տրանսպորտը։ Նախքան պատերազմը բեռների նորմալ փոխադրումների համար պակասում էր 2 հազար շոգեքարշ և 80 հազար վագոն։ Բացի դրանից, շոգեքարշերի 1/4-ը հնացել էր և անհրաժեշտ էր փոխել[143]։ Երկրի մեքենաշինական, շոգեքարշաշինական և մետաղագործական գործարանները, գլխավորապես զենքի և ռազմամթերքի արտադրության անցնելու պատճառով, գրեթե դադարեցին շոգեքարշեր, վագոններ և ռելսեր արտադրելուց։ Տրանսպորտի լարված աշխատանքի հետևանքով մաշված շոգեքարշերն ու վագոնները շուտով շարքից դուրս եկան։ Երկաթուղային տրանսպորտում դրությունն էլ ավելի վատացավ։ Երկաթուղիները չէին ապահովում փոխադրումների անընդհատ մեծացող պահանջները։ 1915—1916 թթ. շտեղափոխված բեռները կազմեցին բոլոր բեռների 20—30%-ը։ Միայն 1916 թ. բեռների կուտակումները երկաթուղիներում հասան 150 հազար վագոնի[144]։ Տնտեսական փլուզումն էլ ավելի ուժեղ էր Անդրկովկասում և Հայաստանում, որոնք առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմաճակատային և մերձճակատային շրջաններից էին։

Արևելյան Հայաստանից բանակ զորակոչվեց մոտ 120 հազար մարդ։ Եթե ռուսական կայսրությունում զորակոչվածները կազմում էին երկրի ամբողջ բնակչության 8 տոկոսը, ապա Արևելյան Հայաստանում՝ 10 տոկոսը[145]։ Բանակի կարիքների համար ձիերի և բանող այլ անասունների հավաքագրման հետևանքով դրանց թիվը կրճատվեց ինչպես ամբողջ երկրամասում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանում։ Պատերազմի առաջին երկու տարվա ընթացքում ձիերի և ավանակների քանակը միայն Երևանի նահանգում պակասեց ավելի քան 18 հազար գլխով[146]։

Արդյունաբերության ռազմականացման ասպարեզում Անդրկովկասի բուրժուազիան ետ չմնաց ռուսականից։ Նրա համար պատերազմը նույնպես շահույթի անսպառ աղբյուր էր։ Պատերազմն սկսվելուց անմիջապես հետո նա երկրամասի արդյունաբերությունն ամբողջությամբ ռազմական ռելսերի վրա դրեց։ Գործարանները, ֆաբրիկաները և հաճախ նույնիսկ արհեստանոցներն սկսեցին աշխատել բանակի համար։ Ըստ 1917 թ. մայիսի 1-ի տվյալների, ամբողջովին կամ մասնակիորեն, պատերազմի համար Կովկասում աշխատում էր 839 արդյունաբերական ձեռնարկություն՝ 92.086 բանվոր-ծառայողներով[147]։ Կովկասի երկրամասի արդյունաբերական ամբողջ արտադրանքի

---

142 Տե՛ս Պ. Ի. Լյաշչենկո, նշված աշխ., էջ 581։

143 Տե՛ս «История СССР», т. VI, стр. 576.

144 Տե՛ս Պ. Ի. Լյաշչենկո, նշված աշխ., էջ 583։

145 Տե՛ս Մ. Հ. Ադոնց, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դարի սկզբին, Երևան, 1968, էջ 448։

146 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915 год», Отдел статистический, стр. 332—334; Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 94, ց. 6, գ. 1694, թ. 4։

147 Տե՛ս «Россия в первой мировой войне 1914—1918 гг. (в цифрах), М., 1925, стр. 80.

89%-ը ռազմական նպատակներին էր հատկացվում[148]։ Հայաստանի արդյունաբերության գլխավոր ճյուղը՝ պղնձարդյունաբերությունը միայն պատերազմի համար էր աշխատում։

Արդյունաբերության ռազմականացման, որակյալ բանվորների պակասի, տրանսպորտի աշխատանքի խափանումների, երկրամասի տարածքում ծավալված պատերազմական գործողությունների և բազմաթիվ այլ պատճառներով Անդրկովկասի և Հայաստանի տնտեսությունը ճգնաժամ ապրեց։ Քարածխի արդյունահանումն կրճատվեց մոտ երկու անգամ։ Եթե 1913 թ. Անդրկովկասում արդյունահանվել էր 4 միլիոն 192 հազար 886 փութ քարածուխ, ապա 1917 թ.՝ ընդամենը 2 միլիոն 102 հազար 828 փութ[149]։

Հայաստանում քարածխի արդյունահանումը դադարեցվեց 1915 թ., երբ Կարսի մարզի Օլթիի շրջանը, որտեղ 1914 թ. արդյունահանվել էր 4.600 փութ քարածուխ, ժամանակավորապես օկուպացվեց թուրքական զորքերի կողմից[150]։ 1917 թ. նավթի արդյունահանումն Անդրկովկասում 1913 թ. համեմատությամբ կրճատվեց մոտ 15%-ով։ Ռուսաստանում նավթի հանույթի կրճատման կեսից ավելին՝ 70 միլիոն 800 հազար փութն ընկնում էր Բաքվին[151]։

Նախքան պատերազմն Անդրկովկասը տալիս էր Ռուսաստանում ձուլվող պղնձի 30,5%, իսկ միայն Հայաստանը՝ 16,7%[152]։ Պատերազմի տարիներին պղնձի ձուլումը Անդրկովկասում կրճատվեց 2,7 անգամ։ Հայաստանի պղնձարդյունաբերության քայքայման մասին են վկայում հետևյալ թվերը։ Եթե 1913 թ. Ալավերդու, Սիսիմադանի և Զանգեզուրի պղնձաձուլական գործարաններում ձուլվել էր 343.098 փութ, ապա 1917 թ.՝ 105.233 փութ պղինձ, այսինքն պղնձի ձուլումը Արևելյան Հայաստանում կրճատվել էր ավելի քան երեք անգամ[153]։ Պատերազմը Հայաստանի պղնձարդյունաբերությանն այնպիսի ծանր հարված հասցրեց, որ 1916 թ. Սիսիմադանի, իսկ 1918 թ. սկզբից նաև Ալավերդու և Զանգեզուրի պղնձաձուլական գործարանները դադարեցին գործելուց։

1913 թ. Հայաստանը տալիս էր Կովկասում արտադրվող քարաղի հարյուր տոկոսը (1.125.708 փութ) և ամբողջ աղի (1.456.028 փութ) 77,3 տոկոսը[154]։ Պատերազմի հետևանքով աղի արտադրությունը Հայաստանի մի քանի հանքավայրերում զգալիորեն կրճատվեց։ Այսպես, եթե 1913 թ. երկրորդ կեսում Կարսի մարզի Օլթիի շրջանի աղահանքերում արտադրվել էր 52.335 փութ աղ, իսկ Կաղզվանի աղահանքերում՝ 282.962 փութ, ապա 1914 թ. երկրորդ կեսում Օլթիի աղահանքերում արտադրվել էր ընդամենը 9.619 փութ, իսկ Կաղզվանի աղահանքերում աշխատանքները դադարեցվել էին և աղ չէր արտադրվել[155]։ Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ 1913 թ. հա-

---

148 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71։

149 Տե՛ս «Закавказье...», стр. 116.

150 Տե՛ս *Ш. П. Басилая*, Закавказье в годы первой мировой войны, Сухуми, 1968, стр. 281.

151 Տե՛ս «Труды ЦСУ», т. VII, вып. I, стр. 78.

152 Տե՛ս *И. Г. Каспарова*, Меднорудная промышленность дореволюционной Армении и иностранный капитал, Ереван, 1961, Приложение, таблица 3^6.

153 Տե՛ս «Закавказье...», стр. 112.

153 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915 г.». Отдел статистический, стр. 364.

155 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1916 г.». Отдел статистический, стр. 93.

մեմատությամբ, 1915 թ. աղի արտադրությունը Հայաստանում կրճատվել էր 113.691 փթով կամ ավելի քան 10%-ով[156]։

Անդրկովկասի և Հայաստանի տնտեսության քայքայման կարևոր պատճառներից մեկը տրանսպորտի ճգնաժամն էր։ 1916 թ. սեպտեմբեր, հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին Անդրկովկասի երկաթուղին անհրաժեշտ բեռների փոխադրման պլանը կարողացավ կատարել միայն 50%-ով[157]։ Անդրկովկասը Ռուսաստանի հետ կապող միակ երկաթգիծը, ինչպես նաև ջրային տրանսպորտը պատերազմի առաջին իսկ օրերից գրեթե ամբողջովին անցան ռազմական բեռների փոխադրմանը։ Ռուսաստանից ստացվող հացի, վառելանյութի, գյուղատնտեսական մեքենաների, հանքային պարարտանյութերի և բազմաթիվ այլ ապրանքների քանակը խիստ նվազեց։ 1915 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին կրճատվեց Հայաստանի պղնձաձուլական գործարանների արտադրանքը։ 1916 թ. փետրվարին Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանում արտադրված 9.000 փութ պղնձից սպառողներին ուղարկվել էր ընդամենը 2.532 փութը, այսինքն՝ արտադրված պղնձի միայն 27 տոկոսը։ Առավել վատ էր Զանգեզուրի պղնձաձուլական գործարանների վիճակը, որոնք գտնվում էին Անդրկովկասի երկաթուղուց 250 վերստ հեռավորության վրա։ Կոքսը Եվլախ կայարանից մինչև Ղափան և պղինձը՝ Ղափանից Եվլախ փոխադրվում էին գրաստներով ու սայլերով։

Հայաստանի պղնձարդյունաբերության քայքայման պատճառներից մեկն էլ բանվորական ուժի պակասն էր։ Բանվորներին բանակ զորակոչելու և պարսկահպատակ բանվորների հայրենիք վերադառնալու հետևանքով, աշխատուժի պակասը սուր բնույթ ստացավ։ Կապիտալիստները պղնձի արտադրությունը կրճատելու և նրա պահանջարկը մեծացնելու միջոցով ձգտում էին արհեստականորեն բարձրացնել պղնձի գինը, ավելի մեծ շահույթ կորզելու համար[158]։

Կրճատվեց նաև գինու և կոնյակի արտադրությունը։ 1913 թ. Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում արտադրվել էր 16 միլիոն 936 հազար դույլ գինի և ստացվել 43 միլիոն 625 հազար աստիճան սպիրտ, իսկ 1915 թ.՝ 1 միլիոն 868 հազար դույլ գինի և 4 միլիոն 308 հազար աստիճան սպիրտ, այսինքն գինու արտադրությունը կրճատվել էր 9 անգամ, իսկ սպիրտինը՝ ավելի քան 10 անգամ[159]։ Պատերազմից առաջ Հայաստանից Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան 4 միլիոն աստիճան կոնյակ և ավելի քան 600 հազար դույլ գինի։ Պատերազմի հետևանքով Անդրկովկասից և Հայաստանից Ռուսաստան, ինչպես նաև միջազգային շուկա արտահանվող գինու և կոնյակի քանակը խիստ կրճատվեց։ 1914 թ. օրենքով արգելվեց օղու և սպիրտի աղատ վաճառքը բնակչությանը։ Գործարանատերերը պարտավոր էին արտադրված ամբողջ սպիրտը կայուն գներով հանձնել պետությանը։ Երևանի նահանգում 1916 թ. գինու, կոնյակի, օղու և սպիրտի արտադրությունը 1913 թ. համեմա-

---

156 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915 г.», Отдел статистический, стр. 364 и на 1917 г., Отдел статистический, стр. 368.

157 ՍՍՀՄ ԿՊԴՊԱ, ֆ. 369, ց. 13, գ. 87, թ. 13։

158 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊԴՊԱ, ֆ. 369, ց. 21, 1916 թ., գ. 29, թ. 57։

159 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915 г.», Отдел статистический, стр. 336—337 и на 1917 г., Отдел статистический, стр. 354—357.

տությամբ կրճատվեց ավելի քան 15 անգամ[160], նվազեց գարեջրի, ինչպես նաև արդյունաբերության այլ ճյուղերի արտադրանքը։

Պատերազմի հետևանքով առաջացած դժվարությունները, ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ Անդրկովկասում ու Հայաստանում նպաստեցին օտարերկրյա կապիտալի դիրքերի ուժեղացմանը և արագացրին ավելի թույլ ձեռնարկությունների սնանկացման ու արդյունաբերության հետագա մոնոպոլիզացման պրոցեսը։

Պատերազմի տարիներին օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցման ուժեղացման հետևանքով Ռուսաստանի, ինչպես նաև Անդրկովկասի ու Հայաստանի տնտեսության կախվածությունը միջազգային իմպերիալիզմից է՛լ ավելի մեծացավ։ Դեռ պատերազմից առաջ անգլիական, ֆրանսիական և գերմանական կապիտալիստներն իրենց ձեռքն էին կենտրոնացրել Անդրկովկասի հանքային հարստությունները։ 1914 թ. նրանց ձեռքում էր գտնվում Անդրկովկասի նավթի արդյունահանման 56%-ը, նավթամթերքների առևտրի 75%-ը, նավթամշակման գործարանների և նավթալից նավատորմի հիմնական մասը, պղնձարդյունաբերության 91,2%-ը և այլն։ Այդ նույն թվականին օտարերկրյա կապիտալի ձեռքում էր կենտրոնացված Հայաստանի պղնձարդյունաբերության 90,3%-ը[161]։ Պատերազմի տարիներին (մինչև 1917 թ. սկիզբը) օտարերկրյա կապիտալիստներն Անդրկովկասի ձեռնարկություններում ներդրեցին ավելի քան 213 միլիոն ռուբլի ոսկի (որի 43%-ը պատկանում էր անգլիական կապիտալին, 30,5%-ը՝ ֆրանսիական և այլն)[162] և է՛լ ավելի մեծացրին իրենց ազդեցությունն ու դերը երկրամասում։ Անդրկովկասի և Հայաստանի պղնձարդյունաբերությունն ամբողջությամբ ընկավ օտարերկրյա կապիտալիստների ձեռքը։ Տեղական բուրժուազիայի մանր ձեռնարկությունները չդիմացան մրցակիցներին և կուլ գնացին նրանց։ 1917 թ. Անդրկովկասում պղնձի ձուլման 44,5%-ը պատկանում էր ֆրանսիական, 43,5%-ը՝ գերմանական և 12%-ը՝ անգլիական կապիտալին[163]։ Այդ նույն թվականին ֆրանսիական ԿԱՄԸ մոնոպոլիստական ընկերության ձեռքում էր գտնվում Հայաստանի ողջ պղնձարդյունաբերությունը։

Պատերազմի վերջում Անդրկովկասի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն հանդես բերեցին նաև ամերիկյան մոնոպոլիաները։ Թիֆլիսի ամերիկյան հյուպատոս Սմիթը 1917 թ. խոստովանում էր, որ հարուստ Կովկասը «ամերիկացիների համար առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում»[164]։ Ահա թե ինչու ԱՄՆ-ի առևտրական ներկայացուցիչ Հոնթինգտոնը 1916 թ. ամռանը Պետրոգրադ ժամանելուց անմիջապես հետո մեկնեց Թիֆլիս ու այնտեղ հրավիրեց ամերիկյան գործակալների և տեղի արդյունաբերական շրջանների խորհրդակցություն։ Խորհրդակցությունը քննարկեց Ռուսաստանի հարավային շրջանների ձեռնարկություններում ամերիկյան կապիտալի ներ-

---

160 Տե՛ս «Труды ЦСУ...», т. VII, вып. I, стр. 52 и 85.

161 Տե՛ս «Советский Союз. Азербайджан», М., 1971, стр. 105—106; *Н. Г. Каспарова*, նշված աշխ., էջ 34։

162 Տե՛ս «Справочная книга. Все торгово-промышленное Закавказье», Тифлис, 1925, стр. 23.

163 Տե՛ս *Н. Г. Каспарова*, նշված աշխ., էջ 129։

164 Տե՛ս *Н. Н. Минц*, նշված աշխ., էջ 195։

դրման հարցը և որոշեց հետագա պրակտիկ բանակցությունները հանձնարարել Թիֆլիսի ամերիկյան հյուպատոսությանը[165]։

1914—1916 թթ. ընդմիշտ կամ ժամանակավորապես փակվեցին կապիտալիստական մրցակցությանը չդիմացող հազարավոր ձեռնարկություններ։ Լ՚ստ ֆաբրիկագործարանային տեսչության տվյալների 1914 թ. Ռուսաստանում հաշվառված 13.858 ձեռնարկություններից 1915 թ. աշնանը 1699 ձեռնարկություն կամ փակվել էին, կամ կրճատել արտադրությունը և 264.905 բանվոր զրկվել էր աշխատանքից։ Մինչդեռ 364 խոշոր ձեռնարկություններ մեծացրել էին իրենց արտադրությունը և ավելացրել բանվորների քանակը 50,7%-ով[166]։ 1913 թ. 500 և ավելի բանվոր ունեցող ձեռնարկությունները Ռուսաստանում կազմում էին բոլոր ձեռնարկությունների 5%, ուր կենտրոնացված էր երկրի բոլոր բանվորների 54%, իսկ 1915 թ.՝ 60%-ը[167]։

Պատերազմի հետևանքով քայքայվեց նաև Անդրկովկասի ու Հայաստանի գյուղատնտեսությունը։ Նախքան պատերազմն ամեն տարի Հյուսիսային Կովկասից և Վոլգայի շրջաններից Անդրկովկաս էր բերվում 23—24 միլիոն փութ հացահատիկ[168]։ Պատերազմի տարիներին զգալիորեն կրճատվեց այդ քանակը։ Հացի պակասը և գների աճն ստիպեցին գյուղացիներին կրճատել տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունները և ցանել հացահատիկային կուլտուրաներ[169]։ Նույն բանը տեղի էր ունեցել նաև Երևանի նահանգում։ Կայսրության պետական բանկի ավագ տեսուչ Ա. Է. Կնորրը 1917 թ. նշել է, որ նահանգում բամբակենու ցանքատարածությունները կրճատվել են ավելի քան կիսով չափ, քանի որ հացի գինն այնքան է բարձրացել և նրա կարիքն այնքան է մեծացել, որ մինչև պատերազմը բամբակագործությամբ զբաղվող գյուղացիների մեծ մասը բամբակենու փոխարեն հացահատիկ է ցանում[170]։ Սակայն հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունների և բերքի ավելացումն, ինչպես ամբողջ Անդրկովկասում, այնպես էլ Հայաստանում, այնքան քիչ էր, որ չէր կարող բավարարել եղած պահանջը։ Ահա թե ինչու Անդրկովկասի աշխատավոր մասսաներն արդեն 1915 թ. կանգնեցին պարենային լուրջ ճգնաժամի առաջ։

Կրճատվեց նաև բամբակի արտադրությունը։ 1913 թ. բամբակենու ցանքատարածություններն Անդրկովկասում կազմում էին 127.500, իսկ 1917 թ.՝ 52.200 դեսյատին[171]։ Երևանի նահանգում 1913 թ. նրա ցանքատարածություններն կազմում էին 38 հազար, իսկ 1917 թ.՝ 18 հազար դեսյատին[172]։

Պատերազմը մեծ վնաս հասցրեց նաև խաղողագործությանը։ 1914 թ. Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում եղել է 78.669 դեսյատին խաղողի այգի և հավաքվել է 13 միլիոն 966 հազար փութ խաղող։ 1915 թ. խաղողի

---

165 Տե՛ս նույն տեղում։

166 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 154։

167 Տե՛ս И. И. Минц, նշված աշխ., էջ 33 և 154։

168 Տե՛ս П. В. Гугушвили, Зерновое хозяйство Грузии и Закавказья, Тбилиси, 1955, стр. 161.

169 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915 г.», Отдел статистический, стр. 276—281, на 1916 г., Отдел статистический, стр. 56—61 и на 1917 г., Отдел статистический, стр. 276—281.

170 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 587, ց. 33, գ. 1148, թ. 1։

171 Տե՛ս «Закавказье...», էջ 236։

172 Տե՛ս նույն տեղում։

այգիների տարածությունը կրճատվել էր 20 հազար 102 դեսյատինով, իսկ բերքը՝ 10 միլիոն 992 հազար փթով[173]։ 1913 թ. Երևանի նահանգում հավաքվել էր 5 միլիոն 337 հազար փութ խաղող, իսկ 1915 թ.՝ 774.444 փութ, այսինքն՝ 2 տարվա ընթացքում խաղողի բերքը կրճատվել էր 6,8 անգամ[174]։

Պատերազմը լուրջ հարված հասցրեց երկրամասի անասնապահությանը։ 1914 թ. Անդրկովկասում կար 10 միլիոն 422 հազար 474 գլուխ խոշոր ու մանր անասուն, 1915 թ.՝ 8 միլիոն 607 հազար 493, իսկ 1916 թ. մոտավոր հաշվումներով՝ 6 միլոն 709 հազար 503 գլուխ անասուն[175]։ 1914 թ. Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում եղել է 2 միլիոն 661 հազար 700, իսկ 1915 թ. 1 միլիոն 818 հազար 600 գլուխ անասուն[176]։

Գյուղացիական շատ տնտեսություններ զրկվել էին ոչ միայն բանող, այլև մթերատու անասուններից։ Այսպես, 1917 թ. Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում ուսումնասիրված 20 հազար 418 գյուղացիական տնտեսություններից 3 հազար 468 տնտեսություն ոչ մի անասուն չուներ, 5 հազար 83 տնտեսություն եզ չուներ, 4 հազար 536 տնտեսություն կովազուրկ էր, իսկ 15 հազար 681 տնտեսություն ձի չուներ[177]։

* * *

Գյուղատնտեսական արտադրության անկման, տրանսպորտի քայքայման, տնտեսական ողջ կյանքի խանգարման հետևանքով երկիրը շուտով կանգնեց պարենային լուրջ ճգնաժամի առաջ։ 1915 թ. բանակը ստանում էր անհրաժեշտ պարենի միայն 50%-ը։ Բազմաթիվ քաղաքներ և գյուղեր սովի էին մատնված։ «Մեր շրջանի գյուղացիները այսօր բառիս բուն նշանակությամբ ուտելու հաց չունեն...,— գրում էին Լոռուց,— գյուղերը ամայացված են, աշխատող ձեռքեր չունենք, տնտեսությունները հիմնովին կործանված են, այգիներն ավերված, գյուղական ճանապարհները հողին հավասարված, սովի ուրվականն ու խարջ-բեգարը առաջներս շոքած...»[178]։

Գյուղատնտեսական և արդյունաբերական ապրանքների գները բարձրացել էին միջին հաշվով 4—5 անգամ, իսկ երբեմն է՛լ ավելի շատ։ Թանկությունը հատկապես մեծ չափերի էր հասել արդյունաբերական և քաղաքային խոշոր կենտրոններում։ Բաքվում տավարի մսի գինը բարձրացել էր 327%-ով, կարտոֆիլինը՝ 246%-ով, բրնձինը՝ 356, ձվինը՝ 392, կաթինը՝ 305, ձեթինը՝ 450, կարագինը՝ 520%-ով[179]։ 1916 թ., 1913 թ. համեմատությամբ, ցորենի գինը Երևանում բարձրացել էր 484,7%-ով, գարունը՝ 394,5%, բրնձինը՝ 595,

---

173 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1916 г.», стр. 84, на 1917 г., стр. 354.

174 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1915 г.», стр. 336—337 и на 1917 г., стр. 226—269.

175 Տե՛ս «Труды ЦСУ», т. VII, вып. I, стр. 201, «Кавказский календарь на 1915 г.», Отдел статистический, стр. 332—334 и «Кавказский календарь на 1917 г.»,Отдел статистический, стр. 266—269.

176 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ ֆ. 94, ց. 6, գ. 1604, թ. 13 գ. 1654 թ. 31—32։

177 Տե՛ս Մ. Հ. Աղոնց, նշված աշխ., էջ 452—453։

178 «Պայքար», 1916, 26 փետրվարի, № 9։

179 Տե՛ս В. В. Покишишевский, Положение бакинского пролетариата накануне революции (1914—1917 гг.), Баку, 1927, стр. 31.

կարտոֆիլինը՝ 626, սոխինը՝ 772, պոմիդորինը՝ 215, մսինը՝ 206,6, կարագինը՝ 377,8, շաքարինը՝ 442,3, ձվինը՝ 300%-ով[180]։

Արդյունաբերական ապրանքների և մթերքների գների անընդհատ աճը ծանր վիճակ ստեղծեց աշխատավորության համար։ Խիստ ընկավ բանվորների ռեալ աշխատավարձը։ 1915 թ. նոյեմբերին Բաքվի նավթարդյունաբերողների համագումարին ուղղված իրենց հայտարարության մեջ Բաքվի բանվորները գրում էին. «Նախքան պատերազմը մենք գտնվում էինք ծանր դրության մեջ, իսկ պատերազմն սկսվելուց հետո մեր դրությունը միանգամայն անտանելի է դարձել։ Եվ որքան շատ է երկարաձգվում պատերազմը, այնքան ավելի ու ավելի է աճում թանկությունը, որն արդեն հրեշավոր չափեր է ընդունել և շարունակում է օրըստօրև աճել»[181]։ 1916 թ. կեսերին Ալավերդու պղնձարդյունաբերական բանվորների միջին աշխատավարձն ավելացել էր ընդամենը 20%-ով, այն դեպքում, երբ պարենային ապրանքների գները բարձրացել էին 4—5 անգամ։ «Ալավերդու պղնձաձուլարանի բանվորները մի քանի օրից ի վեր մնացել են առանց հացի,— հաղորդում է թղթակիցը։— Ավելի քան 3000 աշխատավորներ կերակրվում են միայն կարտոֆիլով և բրնձով։ Հացի պատճառով բանվորները գյուղից-գյուղ են ընկել և մի մասը չի աշխատում»[182]։

Պատերազմի տարիներին ավելի ծանրացան բանվորների աշխատանքի պայմանները, կրճատվեցին անգամ հանգստի և տոն օրերը։ Ռազմական պատվերները կատարելու համար արտաժամյա պարտադիր աշխատանքի կիրառման միջոցով ձեռնարկատերերն ամենուրեք ավելի երկարացրին բանվորական օրը։ Անդրկովկասի բանվորների աշխատանքային օրվա ընդհանուր տևողությունը, որպես կանոն, հասնում էր 12—14 ժամի։

Պատերազմի տարիներին ցարական կառավարությունը վերացրեց արդյունաբերական աշխատանքի կանոնադրության 64, 65, 74, 75 և 194—200 հոդվածները[183], որոնցով արգելված էր կանանց և դեռահասների (15—17 տարեկան) գիշերային աշխատանքը մանածագործական ֆաբրիկաներում, կանանց աշխատանքը հանքահորերում, նրանց գիշերային աշխատանքը լեռնահանքային արդյունաբերության գործարաններում ու արհեստանոցներում, երեխաների (12—15 տարեկան) աշխատանքը գիշերային հերթափոխություններում, հանգստյան ու տոն օրերին և այլն։ Աշխատանքի պաշտպանության վերաբերյալ մինչև պատերազմը գոյություն ունեցող այն կիսատ-պռատ օրենքները, որոնք Ռուսաստանի բանվոր դասակարգը ձեռք էր բերել ցարական ինքնակալության և բուրժուազիայի դեմ մղած երկարատև ու համառ պայքարում և որոնք այս կամ այն չափով սահմանափակում էին նրա անզուսպ շահագործումը, պատերազմի տարիներին ասահմանաբար վերացվեցին։

Այնուհետև, ռազմականացվեց երկրի բանվորների զգալի մասի աշխատանքը։ «Պետական գործարաններին բանվորների անհրաժեշտ կոնտիգենտ ամրացնելու»[184] նպատակով, 1915 թ. հուլիսի 14-ին ցարական կառավարությունը օրենք ընդունեց «պաշտպանության» համար աշխատող պետական գոր-

---

180 Տե՛ս Մ. Հ. Ադոնց, նշված աշխ., էջ 453։

181 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 132, 51 ց. 11, գ. 42, թ. 46։

182 «Հորիզոն», 1917, 5 փետրվարի, № 27։

183 Տե՛ս «Свод Законов», т. XI, ч. 2, СПб., 1913

184 ՍՍՀՄ ԿՊՊԱ, ֆ. 1276, ց. 11, գ. 350, թ. 2։

ծարաններում ու ֆաբրիկաններում պատերազմական դրություն մտցնելու մասին[185]։ Այս գործարաններին ու ֆաբրիկաններին ամրացված բանվորներն ու ծառայողները իրավունք չունեին փոխելու իրենց աշխատավայրը, մասնակցելու գործադուլներին, թերանալու իրենց աշխատանքային պարտականություններում, հակառակ դեպքում պատժվում էին տուգանքով կամ էլ տարբեր ժամկետների բանտարկությամբ։

Պատերազմի համար աշխատող մասնավոր ձեռնարկությունների զինապարտ բանվորներին ու ծառայողներին որոշվեց տարկետում տալ։ Այդ նպատակով 1915 թ. հոկտեմբերի 8-ին ցարական բանակի գլխավոր շտաբին կից ստեղծվեց տարկետումների գործերի գլխավոր կոմիտե, ինչպես նաև նահանգային, օկրուգային և գավառային (քաղաքային) կոմիտեներ[186]։ Մինչև 1916 թ. փետրվարի 1-ը Անդրկովկասում ստեղծվեցին այդպիսի 29 կոմիտեներ, այդ թվում Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Բորչալուի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի, էջմիածնի գավառային կոմիտեները և Կարսի օկրուգային կոմիտեն[187]։

Տարկետումների գործերի գլխավոր կոմիտեի որոշմամբ, տարկետման ժամանակաշրջանում միայն մեկ անգամ և այն էլ փաստորեն ձևականորեն, մասնավոր ձեռնարկությունների բանվորներին իրավունք էր վերապահված տեղափոխվելու մի այլ, բայց նույնպես պատերազմի համար աշխատող ձեռնարկություն։ Ընդ որում, մի գործարանից մյուսը տեղափոխվելիս, բանվորները պարտավոր էին այդ մասին տեղեկացնել իրենց զինվորական պետերին։ Սակայն 1915 թ. նոյեմբերին տեղափոխման կարգը փոխվեց։ Այսուհետև դրա համար պահանջվում էր նոր ձեռնարկության միջնորդությունը և հին ձեռնարկության գրավոր համաձայնությունը։ Տեղափոխման հարցը վերջնականապես իրավասու էր լուծելու միայն տարկետումների գործերի գլխավոր վարչությունը։

Ցարական կառավարությունն ու բուրժուազիան բանվորներին զրկեցին տարրական իրավունքներից և, արդյունաբերությունը ռազմականացնելու միջոցով, նրանց դարձրին դազգահի մոտ կանգնած «շարքային զինվոր»[188]։ Ահա թե ինչու Վ. Ի. Լենինը մատնանշում էր, որ ցարական կառավարությունն ու բուրժուազիան պատերազմի տարիներին ամբողջ Ռուսաստանը վերածեցին «բանվորների համար զինվորական-տաժանակիր» բանտի[189]։

Ցարական կառավարությունը սովի ու ծայրահեղ աղքատության եզրին հասած աշխատավոր գյուղացիության վրա դրեց նոր հարկեր ու տուրքեր և ստիպեց կատարել պատերազմական ժամանակաշրջանի զանազան ծանր պարհակներ։ 1914 թ. դեկտեմբերի 24-ի օրենքով հողային հարկն ավելացավ 50%-ով, 1915 թ. 114%-ով ավելացավ գյուղացիներին մշտական օգտագործման տրված պետական հողերի ռենտան։ 1916 թ. Երևանի նահանգի բնակչությունից գանձվել է մոտ 12 տեսակի հարկ[190]։

Արևելյան Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների նյութական վիճակն էլ ավելի վատթարացավ Արևմտյան Հայաստանի գաղթականության ներհոսից

185 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3—7։

186 Տե՛ս ՍՍՀՄ ՊԿՌՊԱ 3251, ց. 10, գ. 22, թ. 20—24։

187 Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 25, թ. 7—15։

188 «Социал-демократ», 12 декабря 1914 г., № 35.

189 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 25, էջ 491։

190 Տե՛ս Մ. Վ. Արզումանյան, Հայաստանը 1914—1917 թթ., էջ 705։

հետո։ Ազատելով թուրքական բարբարոսների կոտորածներից, հայ գաղթականները Ռուսաստան հասան առանց ունեցվածքի, քաղցած և հյուծված։ Նրանցից շատերը կորցրել էին իրենց հարազատներին։ Գաղթականների մի մասը ապաստան գտավ տեղացիների տներում, որոնք կիսեցին նրանց հետ իրենց ապրուստի սուղ միջոցները։

Պատերազմն սկսվելուց հետո ցարական կառավարությունն էլ ավելի ուժեղացրեց աշխատավորների և մասնավորապես հեղափոխական ուժերի ճնշման իր քաղաքականությունը, որը բոլշևիկյան կուսակցության կենտրոնական օրգան «Սոցիալ-դեմոկրատը» բնորոշեց որպես «ռազմական տեռորի վայրագ քաղաքականություն»։ 1914 թ. օգոստոսի 12-ին Նիկոլայ II-ի հրամանով պատերազմական դրություն հայտարարվեց Կովկասի բոլոր շրջաններում։ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի 1914 թ. օգոստոսի 21-ի հայտարարության մեջ նշվում էր, որ Կովկասում պատերազմական դրություն է մտցվել, որպեսզի «Կարելի լինի կանխել շարամիտ մարդկանց այնպիսի գործողությունները, որոնք կարող են սպառնալ պետական կարգերին»[191]։ Արգելվեցին գործադուլները և աշխատանքի ամեն տեսակի ընդհատումները, ցույցերը և հանդուգն վերաբերմունքը դեպի կառավարության ու ոստիկանության պաշտոնյաները, առանց ոստիկանության գիտության ժողովներ, հավաքներ, համագումարներ հրավիրելը, հակակառավարական բնույթ կրող և «անկարգություններին» տեղիք տվող երգեր երգելը, ինչպես բանավոր, այնպես էլ գրավոր ու տպագիր խոսքի միջոցով գործադուլների, ցույցերի, հասարակական թշվառությունների մասին լուրեր մասսայականացնելը, կառավարության ու նրա մարմինների կարգադրությունների ու գործողությունների քննադատությունը, ոստիկանական և զինվորական աստիճանավորների գործողությունների ու կարգադրություններին խառնվելը և այլն։

Երկրամասի բոլոր տնատերերը, տների կապալառուները, հյուրանոցներ, կահավորված սենյակներ, իջևանատներ պահողները, տնային կառավարիչները պարտավոր էին 15 տարեկան և ավելի բարձր տարիք ունեցող երկսեռ բոլոր բնակիչների ցուցակագրություն անցկացնել և յուրաքանչյուր նորաբնակի մասին անհապաղ զեկուցել համապատասխան մարմիններին։ Յուրաքանչյուր քաղաքացի պետք է հսկեր, որ գաղտնի տպարաններ, զենքի, պայթուցիկ նյութերի, հակակառավարական հրատարակությունների պահեստներ չստեղծվեն, իսկ ստեղծվելու դեպքում պետք է այդ մասին անհապաղ տեղեկացներ իշխանություններին։ Սահմանված կանոնները խախտող և իրենց այդ «պարտականությունները» չկատարող քաղաքացիները ենթակա էին 3.000 ռուբլի տուգանքի կամ բանտարկության[192]։

Պրոլետարիատի կազմակերպված կամքի դրսևորման ամեն մի հնարավորություն բացառելու համար ցարական կառավարությունն սկսեց ոչնչացնել բանվոր դասակարգի՝ իրենց գոյությունը դեռևս պահպանած կազմակերպությունները, մամուլի օրգանները, կուլտուր-լուսավորական ընկերությունները։ Ցանսնված չափերի հասան հալածանքները ընդհատակ անցած բոլշևիկյան կուսակցության նկատմամբ։ Սկսվեց բոլշևիկների և առաջավոր բանվորների մասսայական ձերբակալությունների և աքսորի մի նոր շրջան։ Ինչ-

191 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 102, ց. 1, գ. 96, թ. 204։

192 Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 95Ա, թ. 1—52։ «Հորիզոն», 1914, № 165։

«Известия Бакинской городской думы», 1914, № 3, стр. 174—181.

պես Ռուսաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասում հաստատվեց «իսկական բռնապետական ռեակցիա»[193]։

Սակայն բոլշևիկների կուսակցությունը չընկրկեց դժվարությունների առաջ։ Նա պատերազմական դրության անասելի ծանր ու բարդ պայմաններում, երբ, ինչպես նշել է Վ. Ի. Լենինը, «մեր կուսակցության աշխատանքն հարյուր անգամ ավելի դժվար» էր «դարձել»[194], շարունակեց իր աշխատանքը բանվորագյուղացիական ու զինվորական մասսաներին քաղաքականապես լուսավորելու, ցարիզմի ու բուրժուազիայի դեմ նրանց համախմբելու և կազմակերպելու ուղղությամբ։

9. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ԵՎ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ցարական կառավարությունը պատերազմի մեջ էր մտել ոչ միայն իր զավթողական պլաններն իրականացնելու, այլև՝ հեղափոխական շարժումը ճնշելու կամ թուլացնելու, հասունացող ժողովրդական հեղափոխությունը խեղդելու համար։ Սակայն ռուսական կալվածատերերի ու կապիտալիստների հույսերը չարդարացան։ Պատերազմը խորացրեց ցարական ինքնակալության նկատմամբ ժողովրդական զանգվածների ատելությունը, սրեց դասակարգային հակասությունները և արագացրեց դեպքերի ընթացքը։

1915—1916 թթ. հեղափոխական շարժումը Ռուսաստանում նոր վերելք ապրեց։ Միայն գործարանային և հանքային տեսչություններին ենթակա ձեռնարկություններում 1915 թ. գործադուլ արեցին 571 հազար բանվոր, 1916 թ.՝ 1.172 հազար և 1917 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին՝ 676 հազար բանվոր[195]։ Ավելացավ նաև քաղաքական գործադուլների և դրանց մասնակիցների թիվը[196]։

Բանվորական շարժման վերելքն Անդրկովկասում սկսվեց 1915 թ. կեսերին և էլ ավելի ուժեղացավ 1916 թ.։ Եթե 1915 թ., ըստ պաշտոնական նվազեցված տվյալների, Անդրկովկասում տեղի էր ունեցել 90 գործադուլ՝ ավելի քան 6000 մասնակիցներով, ապա 1916 թ. տեղի ունեցավ մոտ 160 գործադուլ, ավելի քան 40.000 մասնակիցներով[197]։

Պատերազմի համար աշխատող ձեռնարկությունների զինապարտ բանվորները դադարել էին ազատ վարձու բանվորներ լինելուց և փաստորեն ստրկացվել էին ձեռնարկատերերի կողմից[198]։ Սակայն նրանք ոչ միայն պաշտպանեցին բանվորների գործադուլներն ու հեղափոխական ելույթները, այլև դարձան հեղափոխական պայքարի առաջամարտիկներ։ Ցարական կառավարության այն հույսերը, թե զինապարտ բանվորները, վախենալով աշխատանքից զրկվելու և ռազմաճակատ ուղարկվելու վտանգից, հեռու կմնան հեղափոխական պայքարից՝ չարդարացան։

193 Ստ. Շահումյան, Երկ., հ. 3, էջ 21։

194 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 35, էջ 179։

195 Տե՛ս «Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 гг.)», М., 1962, стр. 526 и 538.

196 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 538։

197 Հ. Ա. Պետրոսյան, Անդրկովկասի բանվոր դասակարգը և բոլշևիկյան կազմակերպությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Երևան, 1977, էջ 301։

198 Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ ֆ. 1300, ց. 1 գ, 152, թ. 7։